

SUISİDAL DAVRANIŞ KONSEPSİYALARINA DAİR

Sədirova Nərmin Cumay qızı
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

Açar sözlər: *intihar, psixoloji böhran, şəxsiyyətlərarası konflikt, sosial-psixoloji dezadaptasiya.*

Key words: *suicid, psychological crisis, interpersonal conflict, socio-psychological disadaptation.*

Ключевые слова: *самоубийство, психологический кризис, межличностный конфликт, социально-психологическая дезадаптация,*

Ölüm özlüyündə həyat tsiklinin təbii sonu olub, insan üçün nisbətən gec və qeyri-müəyyən vaxtda baş verən və onun nəzarət edə bilmədiyi prosesdir. İntihar bu prinsiplə, sanki, ziddiyyət təşkil edir. [3, səh.264]. Suisidal hərəkətlərin təsnifatı barədə bir çox alimlər belə bölgü verirlər:

1.Suisidal məqsədlər – intihar haqqında fikirlər, həyatdan getmək üsullarının düşünülməsi, müxtəlif hazırlıq işləri (məsələn, vəsiyyətnamələrin tərtib olunması və ya ölümqabağı kağızlar yazmaq, zəhərli maddələr haqqında məlumat) suisidal məqsədlərə aid edilir.

2.Suisidal cəhdlər nisbətən az təhükəli daavranış formalarından (məsələn, az miqdarda dərman qəbulu) həyat üçün təhlükəli olan autoaqressiv əməllərə qədər geniş sahəni əhatə edir.

3.Tamamlanmış suisid – insanın həyatdan getməsi ilə əlaqədardır. Suisidal məqsəd, cəhd və tamamlanmış suisidin ümumi cəhətləri olsa da , həqiqətdə onlar müxtəlif əməllərdir. Hətta təqribi hesablamalara görə, suisidal cəhdlərə tamamlanmış suisidlərə nisbətən 4-15 dəfə çox rast gəlinir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əksər hallarda suisidal cəhdlər qeydə alınmadığından dəqiq rəqəmlər məlum deyil. [3, səh.266]

Suisidal davranışı izah edən bir sıra yanaşmalar var. Onları nəzərdən keçirək. Sosioloji yanaşma çərçivəsində suisidal davranış və sosial şərait arasındakı əlaqə nəzərdən keçirilir. Bu baxışın əsasında E.Dürkheymin "anomiya" - cəmiyyətlərin dəyər-normativ sisteminin pozulması təlimi durur. Dürkheymin qeyd edirdi ki, cəmiyyətdə intiharların sayını sosial həyatın xüsusi faktları olan "kollektiv təsəvvürlər" müəyyən edir. Məsələn, kollektiv əlaqə, cəmiyyət birliyi intiharları qoruyub saxlayır. Cəmiyyətin birliyi zəifləyərsə fərd sosial həyatdan ayrılır və öz şəxsi məqsədlərini ümumi mənfəət cəhdlərindən yuxarı tutur, bu isə həyatdan getmək qərarının səbəbi ola bilər.

E. Dürkheymin özünüqəsdin sosioloji nəzəriyyəsinə əsasən suisidal fikirlər hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin interpersonal əlaqələrinin qırılması, fərdin aid olduğu sosial

qrupdan uzaqlaşdırılması nəticəsində yaranır. Onun baxışlarına görə, intiharların üç əsas növü mövcuddur. Özünəqəsdin əksər aktları eqoistikdir və bu hadisələrdə özünü məhv etmə fərdin özünü cəmiyyətdən, ailədən və dostlardan təcrid olunması ilə şərtlənir. İntiharın ikinci tipi anomik intihar adlanır, şəxsiyyətin və sosial qrupun qarşılıqlı əlaqəsinin pozulmasına səbəb olan cəmiyyətdəki dəyişikliklərə insanın uyğunlaşa bilməməsində özünü göstərir. E. Dürkheym intiharın son növünü altruist adlandırır. Əgər sosial mühitin və ya qrupun nüfuzu fərdin eqo-identikliyi boğursa və o, cəmiyyət xeyrinə özünü sosial, dini və ya fəlsəfi ideya uğruna fəda edirsə, bu altruistik intihar adlanır. [8, səh.662]

-Eqoistik suisid- öz sosial qrupu ilə vəhdət hissini itirmiş və ona görə də ailəvi, dini, ictimai nəzarətə tabe olmayan şəxslər tərəfindən törədilir.

-Anomik suisid- sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial inteqrasiyası pozulmuş şəxslərdə təsadüf edilir.

-Altruistik suisid- öz həyatını sosial motivlər naminə qurban verən və bununla yüksək dərəcədə qrup identifikasiyasına malik şəxslərdə təsadüf edir. [3, səh.267]

Bundan əlavə, insanın həyatla hesablaşması məqsədi daşıyan sadə suisid, özünə qəsd edərkən yaxınlarını da özü ilə aparmaq tendensiyalı şəxslərdə genişlənmiş suisid (məsələn, suisiddən əvvəl azyaşlı uşağını guya əzabdan qurtarmaq üçün öldürmüş qadının hərəkəti), eyni zamanda birgə intihar etmək üçün razılığa gəlmiş qruplarda təsadüf edilən kollektiv suisid (belə hallar dini təriqət nümayəndələrində və psixiatriya xəstəxanalarının pasiyentlərində rast gəlinir) növləri ayırd edilir.

İntiharlara siyasi situasiyalar, həmçinin müharibələr təsir göstərir. 1866-cı ildə Avstriya və İtaliya arasında müharibə baş verən zaman hər iki ölkədə intiharların sayı 14% azalmışdır. Həmin tendensiya İkinci dünya müharibəsi dövründə də müşahidə olunurdu. Əksinə, sülh, nisbi sakitlik dövrləri intiharlar üçün əlverişli sosial mühitdir. Bütün Avropa ölkələri üçün müəyyən edilmişdir ki, intihara meyillilik hərbcilərdə mülki şəxslərlə müqayisədə daha intensivdir.

Məlumdur ki, iqtisadi böhranlar intihar meylini gücləndirmək qabiliyyətinə malikdir. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti ilə intiharların faiz göstəriciləri arasındakı münasibətdə ümumi qanunauyğunluq var. Məsələn, müflisləşmənin sayının qəfildən artması adətən intiharların sayının artmasına səbəb olur. [7, səh.142]

Psixopatoloji yanaşma intihara kəskin və ya xroniki psixiki pozuntuların təzahürü kimi baxır. A. E. Liçko yazır: "Yeniyyətlərdə suisidal davranış - əsasən sərhəd psixiatriyasının problemi, yəni xarakter aksentuasiyası fonunda psixopatiyaların və reaktiv vəziyyətlərin öyrənilməsi sahəsidir". Müəllifin müşahidəsinə görə, intiharların və cəhdlərin yalnız 5 %-i psixozlara, 20-30 %-i psixopatiyaya düşür, qalanlar isə yeniyyətə böhranlarına aiddir.

Sosial-psixoloji yanaşma çərçivəsində həmçinin şəxsi xüsusiyyətlərlə suisidal davranış arasındakı əlaqəni öyrənən tədqiqatlar geniş yer tutur. A. E. Liçko yeniyyətlərin xarakter aksentuasiyası tipi və suisidal davranış arasındakı əlaqəni qeyd edir. Belə ki, suisidal nümayişlər hadisələrin 50 %-ində isteroid, davamsız, hipertim

tiplər üçün, sui-qəsd isə sensitiv (63 %) və tsikloid (25 %) tip üçün xarakterikdir. [7, səh.145]

A.E.Liçko yeniyetmənin suisidal davranışı ilə xarakterin aksentuasiyası tipləri arasında müəyyən əlaqə olduğunu göstərir. Onun fikrincə, yeniyetmələr arasında intihar hallarının əsas səbəbi bunlardır:

1. Sevimli adamın itirilməsi;

2. Həddindən artıq yorğunluq vəziyyəti;

3. Şəxsi ləyaqətin təhqir olunması;

4. Spirtli içkilərin və narkotik maddələrin qəbulu nəticəsində şəxsiyyətin müdafiə mexanizmlərinin dağılması;

5. Özünü intihar etmiş adama oxşatmaq;

6. Müxtəlif səbəblərdən qorxunun, qəzəbin, kədərin ayrı-ayrı formaları.

N.V.Konançuk, V.K.Myager suisidentlər üçün tipik olan üç əsas xüsusiyyət ayırmışlar:

-tələbatların yüksək gərginliyi;

-əhəmiyyətli münasibətlərdə emosional yaxınlığa yüksək tələbat;

-aşağı frustrasion tolerantlıq və kompensasiyaya zəif qabiliyyət.

E.Şneydman qeyd edirdi: "Suisid özünəqəsdə problemin ən yaxşı həlli hesab edən fərdin öz vəziyyətini yaxşı anlamağa əsas verən şüurlu özünü məhv etmədir". [5, səh.8]. E.Şneydman bütün suisidlər üçün tipik olan xüsusiyyətləri təsvir etmişdir:

1) suisidlər üçün ümumi məqsəd həllin axtarışdır.

2) suisidlər üçün ümumi vəzifə şüurun dayandırılmasıdır (bloklanmasıdır).

3) suisidlər üçün ümumi stimül dözülməz psixi ağrıdır.

4) intihar zamanı ümumi stressor frustrasiya olunmuş ümumi tələbatlardır.

5) ümumi intihar emosiyası acizlik-ümitsizlikdir.

6) intihara ümumi daxili münasibət ambivalentlikdir.

7) intihar zamanı psixikanın ümumi vəziyyəti koqnitiv sferanın daralmasıdır.

8) intihar zamanı ümumi davranış qaçışıdır (ağressiya).

9) intihar zamanı ümumi kommunikativ hərəkət öz niyyəti haqqında xəbərdir.

10) suisidlər üçün ümumi qanunauyğunluq həyatda davranışın ümumi üslubu təşkil edir. [4, səh. 12].

Suisid fenomeni əksər hallarda psixoloji böhran haqqında təsəvvürlərlə əlaqəlidir. Bu mənada, psixoloji böhran xarici qıcıqlandırıcıların yaratdığı təhlükələrin insan psixikasına təsiri nəticəsində emosional balansın pozulması kimi nəzərdən keçirilir. A.Q.Ambrumova hesab edir ki, psixoloji böhran fərdin əhəmiyyətli tələbatlarının frustrasiyasını və bu frustrasiyaya spesifik şəxsi reaksiyanı özündə ehtiva edir. Müəllifin fikrincə, "intihar təhlükəsi" gələcəyin konstruktiv planlaşdırılması qabiliyyətinin kəskin şəkildə zəifləməsi ilə müəyyən edilir.

Psixoloji konsepsiya suisidal davranışı sosial-psixoloji və ya fərdi amillərlə izah edir. Hər şeydən əvvəl, intihar həyatın mənasının itməsi ilə bağlıdır. V.Frankl göstərirdi ki, bununla bağlı ekzistensial həyəcan zamanı ümitsizlik, boşluq və mənasızlıq hissi, günahkarlıq hissi yaşanır. İntihar halında həyat məğlubiyətlə

nəticələndir. Nəticədə intihar edən ölümdən qorxmur – o həyatdan qorxur, V. Frankl belə hesab edirdi.

A.Q.Ambrumova və bir sıra başqa tədqiqatçılar suisidal davranışı mikrososial konflikt şəraitində şəxsiyyətin sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsi kimi qiymətləndirir. [1, səh.10]. Z.Freyd hesab edirdi ki, şəxsiyyətlərarası konfliktlərin başlıca mənbəyi insan psixikasına əvvəlcədən xas olan şüur və şüursuzluq, dolaşq instinktiv meyllərlə əxlaq və hüquq normalarının tələbləri arasındakı konfliktidir. A.Adler şəxsiyyətin mikromühitlə konfliktlərinin məzmununu fərdin natamamlıq və birinin digəri üzərində üstünlüyü hissindən qurtulmaq cəhdlərində görürdü. [1, səh.13].

Sosial-psixoloji dezadaptasiya orqanizmin və mühitin uyğunsuzluğu kimi, müxtəlif səviyyədə və müxtəlif formalarda görünə bilər. Müəllif məhdudlaşdırıcı (patoloji olmayan) və transformasiya edici (patoloji) dezadaptasiyanı fərqləndirir. Bu formalardan hər biri parsial (hissəvi) və total (ümumi) ola bilər. Adaptasiya, ümumiyyətlə, canlı sistemlə xarici şərait arasında uyğunluğun olmasıdır. Dezadaptasiya anlayışı isə orqanizmlə mühit arasında uyğunsuzluğun müxtəlif dərəcə və keyfiyyətlərini əks etdirir. Tam uyğunluq inkişafı sürətləndirir, tam uyğunsuzluq isə həyat fəaliyyəti ilə bir araya sığışmır. Bu iki qütb arasında yerləşən aralıq vəziyyətdə olan sistemlər üçün isə həm adaptasiya, həm də dezadaptasiya terminləri eyni dərəcədə qəbul edilir.

A.Q. Ambrumova suisidal davranışı xarakterizə edərək situasiya reaksiyalarının bir sıra tipini ayırmışdır:

1. Emosional disbalans reaksiyaları. Əhval-ruhiyyənin ümumi fonunun zəifləməsi, diskomfort hissənin yaranması, həyəcanlılıq səviyyəsinin qeyri-iradi olaraq artması ilə səciyyələndir.

2. Pessimistik situasiya reaksiyaları ilk növbədə əhval-ruhiyyənin, dünyagörüşünün, fikirlərin və qiymətləndirmənin, dəyərlər sisteminin yenidənqurmasındakı dəyişikliklərlə xarakterizə olunur.

3. Mənfi balans reaksiyaları – bu situasiya reaksiyalarıdır, rəşional "həyat nəticələrinin yaxınlaşdırılması", keçilmiş yolun qiymətləndirilməsi məzmununu özündə ehtiva edir.

4. Demobilisasiyanın situasiya reaksiyası – əlaqələr sahəsində ən kəskin dəyişikliklərlə fərqlənir: adət edilmiş əlaqələrdən imtina ilə səciyyələndir.

Z.Freydin suisid haqqında təsəvvürləri insanın iki əsas meylinə əsaslandırılmışdır:

-Eros – həyat instinkti;

-Tanatos - ölümün instinkti.

İnsan həyatı bu iki instinkt arasındakı döyüş sahəsidir. İnsan yalnız yaşamaq, sevilən olmaq və öz uşaqlarını böyütmək istəyi ilə yaşamır, həmçinin ölümün arzuolunan olduğu dövrlər və ruhi vəziyyətlər olur. Yaş artdıqca Erosun gücü azalır, amma Tanatos daha güclü, inadkar. Freydə görə, intihar Tanatosun dağıdıcı təsirinə, yəni aqressiyanın təzahürüdür.

Karen Xorni güman edirdi ki, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin pozulması nevroitik konfliktlər yaradır. İnsanlar nevroitik situasiyalarda tənhalıq, köməksizlik, asılılıq və düşmənçilik hissələrini yaşayır. Bu fenomenlər suisidal davranışın əsası ola bilər. Konfliktlər zamanı düşmənçilik hissələri aktuallaşır, K. Xorni hesab etdiyi kimi, "dağıdıcı meyllər insanın özünə yönəlmişdir". [8, səh.665]

Amerika psixanalitiki H.S.Salliven suisidə özünün şəxsiyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən baxırdı. Fərdin özünüqiymətləndirməsi ətrafdakı insanların ona münasibətindən yararır. Bunun sayəsində onda üç "Mən" obrazı əmələ gələ bilər: "yaxşı Mən", əgər başqaların münasibəti təhlükəsizliyi təmin edərsə, "pis Mən", əgər mühit həyəcan və ya başqa emosional pozuntular doğursa və "qeyri-Mən": bu hal ruhi nasazlıq və ya suisidal situasiya zamanı baş verir. Həyat böhranları və ya şəxsiyyətlərarası konfliktlər fərdi "pis Mən" obrazında uzunmüddətli mövcudluğa məhkum edir və əzab, diskomfort mənbəyinə çevrilir.

Suisidal davranışı proqnozlaşdırmağa imkan verən əsas amillərdən biri kimi şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur (S.P.Korolenko, A.L.Qalın və b.). A.Q.Ambrumova, E.M.Vrono suisidal davranışlı yeniyetmələrin xüsusiyyətlərini tədqiq edərək göstərmişlər ki, onların əksəriyyəti üçün səciyyəvi cəhət impulsivlikdir: bütün suisidentlər üçün davamlı olmayan emosionallıq və çılğınlıq xasdır ki, bunlar da əsasən suisidal davranışla nəticələnən konfliktli situasiyaların çox olması ilə izah edilə bilər. Suisidal davranışlı yeniyetmələrin çoxu üçün təlqinə yüksək meyllilik səciyyəvidir [2, səh. 179].

İntihar davranışının mənbəyində həyəcan və başqa emosional yaşantıların rolunu humanist psixologiyasının nümayəndələri (R. Mey, K. Rocers və başqaları) də vurğulayırdılar. və R. Meyə görə, həyəcan varlığın ekzistensial təzahürü və insan həyatında ən əhəmiyyətli konstruktiv gücdür. O, həyəcanı "yoxluqla varlığın görüşü" və "azadlıq və insanın real mövcudluq paradoksu" hesab edirdi.

K.Rocers güman edirdi ki, həyatın əsas tendensiyası mühitlə başqa insanların qarşılıqlı təsirində formalaşdırılan "Mən" in aktuallaşdırılması, saxlanması və gücləndirilməsindən ibarətdir. Əgər "Mən" in strukturu rigiddirsə, onda ona müvafiq olan şəxsiyyətin həyat təhlükəsi kimi qəbul edilən real təcrübə təhrif olunur və ya inkar edilir. [8, səh.666]

Əgər insan onu tanımırsa, o özünü "qaranlıq salır". Onda arzu olunmayan təcrübə "Mən" dən müsadirə olunur, reallıqla əlaqəni itir. Beləliklə, "Mən" əvvəlcə şəxsi təcrübəsinə etibar etmir, nəticədə özünə etibar tamamilə yox olur. Bu bütövlükdə tənhalığın dərk edilməsinə səbəb olur. Özünə inam itir, həyata nifrət yaranır, ölüm ideallaşdırılır, bu isə suisidal tendensiyalar doğurur.

Seyr suisidal davranışın əsasında dayanan hissələri təhlil edərək intiharın dörd əsas səbəbini müəyyən etmişdir:

-təcrid etmə hissi (səni heç kim anlamır, səninlə heç kim maraqlanmır hissi ilə xarakterizə olunur) ;

köməksizlik hissi (insana elə gəlir ki, həyata nəzarət edə bilmir, heç nə ondan asılı deyil);

ümitsizlik hissi (insana elə gəlir ki, gələcək qabaqcadan yaxşı heç nə vəd etmir); şəxsi əhəmiyyətsizlik hissi (aşağı özünüqiymətləndirmə, özünü günahlandırma hissi ilə səciyyələnir). [7, səh.154]

Qeyd olunan tədqiqatçıların işləri nəzərdən keçirilərkən müşahidə olunur ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti suisidal davranışı yaşanılan konfliktlər şəraitində şəxsiyyətin sosial-psixoloji dezadaptasiyası kimi nəzərdən keçirirlər. Bunun nəticəsində suisid ekstremal situasiyalarda insanın davranış variantlarından biri kimi özünü göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G., Konfliktologiya. Bakı, 2006. – 251 səh.
2. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2006, 258 səh.
3. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya (dərslik), II nəşr, Bakı, 2008. - 416 səh
4. Алимova М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. Барнаул, 2014. – 100 с.
5. Говорин Н.В., Сахаров А.В. Суицидальное поведение: типология и факторная обусловленность. – Чита : Изд-во «Иван Федоров», 2008. - 178 с.
6. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. - М.: Мысль, 1994. - 399 с.
7. Змановская Е.В., Рыбников В.Ю., Девиантное поведение личности и группы: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2010. - 352 с.
8. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. – М.: Изд-во Эксмо, 2008. – 928 с.
9. <http://ncpz.ru/lib/1/book/55/chapter/20>
10. <http://www.aquarun.ru/psih/extrem/extrem13.html>

XÜLASƏ

Məqalədə suisidal davranışın təsnifatı, ayrı-ayrı yanaşmalar çərçivəsində suisidal davranışın tədqiqi (Z.Freyd, E.Dürkheyim, A.T.Ambrumova, V. Frankl, R. Mey, K. Rocers və başqaları) nəzərdən keçirilir. Suisidlər üçün tipik olan şəxsiyyət xüsusiyyətləri qeyd olunur. Suisidal davranış şəxsiyyətin sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные классификации суицидального поведения, исследования суицидов в рамках различных подходов (З. Фрейд, Э. Дюркгейм, А.Т. Амбрумова, В. Франкл, Р. Мей, К. Роджерс и др.). Были отмечены типичные черты суицидальной личности. Суицидальное поведение было рассмотрено как результат социально-психологической дезадаптации.

SUMMARY

The main issues discussed in the article are classifications of suicidal behavior, researches of suicides within different approaches (S. Freud, E. Durkheim, A.T. Ambrumova, V. Frankl, R. May, C. Rogers etc.). The main features of suicidal personality were mentioned. The suicidal behavior was considered as a result of socio-psychological disadaptation.

Çapa tövsiyə etdi: p.e.d. R.Qədirova